

Tézisfüzet

PULSZTER ZSUZSANNA

**PÁRHUZAMOS ORMÁNSÁGOK
TÁRSADALOM ÉS GAZDASÁG A VÁLTOZÓ ORMÁNSÁGBAN**

című doktori disszertációjához

TÉMAVEZETŐ:

DR. MÁTÉ GÁBOR

HABIL. EGYETEMI ADJUNKTUS

PTE BTK NÉPRAJZ – KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA TANSZÉK

Pécs, 2023

A disszertáció tudományos célkitűzései

Munkámat a kezdetektől meghatározta, hogy nem a megszokott történeti, anyagi, tárgyi, vagy szellemi kultúra vizsgálati kereteiben, sokkal inkább a néprajzi tájként ismert vidéken élők egyéni és társadalmi mindennapjainak megismerésében és interakcióik feltárásában gondolkodtam. Többször szembesültem a terepen azzal, hogy vannak, akik nem ilyenfajta vizsgálatot várnak el egy néprajzkutatótól, mégis mindvégig úgy éreztem, hogy a jelenkori és közelmúltbeli társadalmi – gazdasági folyamatok feltárásával és elemzésével más szempontokat adhatok hozzá az eddigi ismeretekhez, mintha a „klasszikus” néprajzi kutatás útját járnám. Az Ormánsággal kapcsolatos néprajzi asszociációk legtöbbször a Kiss Géza és a népi írók által közvetített képhez, az egykézéshez, a református valláshoz, az ártéri gazdálkodási módokhoz és a „hagyományos” népi kultúrához kapcsolódnak. A szociológiai Ormánsághoz rendszerint a térség hátrányos helyzetéhez, az etnicitáshoz, a szegénységhez kapcsolódó fogalmak társulnak. Míg a helyi diskurzus szintjén e narratívák együttes jelenléte jellemző, a hétköznapi élet során a határok rugalmassága, az egyház szerepének megváltozása, a gazdálkodók körének leszűkülése, a szülői/családi minták jelentősége, és különféle érdekek mentén kialakuló társadalmi differenciáltság tapasztalható, miközben történeti és gazdasági okoknál fogva az Ormánság mai társadalma közel sem azonosítható az egykori „Ormányság” lakóinak leszármazottaival, a korábbi makro-kereteket felváltva pedig napjainkra a projekt-gazdasági környezet vált meghatározóvá az élet szinte minden területén.

Kutatói kérdéseim társadalmi és gazdasági irányultságúak voltak, egyfelől a lokális társadalom tagozódására és a társadalmat strukturáló tényezőkre vonatkoztak, másfelől fontos kérdés volt, hogy miként illeszkednek a makro-keretet jelentő projektgazdaságba a helyi viszonyok. Kik élnek itt ma, és milyen tényezők mentén tagolódik a helyi társadalom, milyen a társadalom szerkezete? Milyen kategóriarendszer mentén épül ez fel? Milyen társadalmi viszonyok jellemzőek a térségre? Milyen lokális folyamatok zajlanak a térségben, milyen erők hatnak ezekre, és milyen kapcsolatban vannak egymással a társadalmi-gazdasági szereplők? Melyek a jellemző gazdasági vagy életstratégiák? Hogyan alakult ki és miként épül fel az a „társadalmi valóság”, ami ma jellemzi az Ormánságot. Ebből adódóan arra is kíváncsi voltam, melyek voltak azok a történeti változások, amelyek a recens állapotok létrejöttében fontos szerepet játszottak, és arra a kérdésre is választ kerestem, hogy milyen tényezők befolyásolják máig hatóan az Ormánság helyzetét. Miként vált mára a térség az egyik leghátrányosabb helyzetű vidékké? Milyen okok állnak a demográfiai folyamatok és a területre jellemző migrációs jelenségek mögött? Kérdés volt az is, hogy milyen tágabb keretrendszerben értelmezhetők a helyi relációk. Az empirikus adatok elemzési keretét ezért nem az Ormánság

szűken vagy tágabban vett határai, hanem a helyi folyamatokra ható állami és Európai Uniós koncepció- és szabályrendszer adta, amit annak reményében jelöltem ki, hogy a lokális jelenségekből nem magyarázható folyamatokra is rálátást nyerhessek. Ehhez kapcsolódóan fontos kérdés volt, hogy miként illeszkednek a makro-keretet jelentő projektgazdaságba a helyi viszonyok. Melyek azok a fő fejlesztési irányok és prioritások, amelyek az Ormánság hétköznapi világát érintik? Milyen meghatározó projektek irányulnak a térségre? Milyen szereplők vesznek részt a folyamatok koordinálásában és milyen szerepet játszanak a lokális társadalom különböző szegmensei? A vizsgálat során fokozatosan kiszélesedő ismeretanyag rajzolta meg előttem azt a képet, amely a szakirodalomból ismert társadalmi viszonyokhoz képest egy sokkal inkább differenciált társadalomszerkezetet, *párhuzamos* Ormánságokat hordoz, és amely olyan perspektívákból mutatja e területet, amelyekre más kutatások ritkán, vagy talán kevésbé nyertek rálátást.

Felmerült bennem az a kérdés is, hogy hogyan lehet a múltra irányuló néprajzi tekintetet a mára irányítani. Miként lehet releváns témája egy néprajzos doktori disszertációnak a jelenkori társadalmi viszonyok és társadalmi struktúra összefüggéseinek keresése egy olyan klasszikus néprajzi terepen, amely mára kritikusan marginalizálódott. Értekezésemben mindezekre választ kerestem.

Kiss Z. Géza az 1980-as évek végén „*a szakirodalomban még szokatlan »másik Ormánság« reprezentánsai*”¹-ről értekezett. Úgy gondolom, ma már helyesebb egyetlen „másik” helyett „több másik”-ról, „párhuzamos Ormánságok”-ról beszélni. Ennek értelmezése során Herman Bausinger Ernst Bloch nyomán használt „*párhuzamos különidejűségek*”² terminusára támaszkodtam, amely „*a különböző felfogások és életmódok, eszmék és ideológiák egyidejűleg, mégis egymástól függetlenül való létezését*”³ jelenti. „*Különidejűség, mint egyidejűség, vagyis eltérő, különböző történeti erőtenyezők által meghatározott elemek egyidejűsége.*”⁴ Párhuzamos különidejűség alatt ezek alapján a vidéki társadalom különböző szegmensei, kategóriái által képviselt életformák diverzifikáltságát, az értékrendszerek pluralitását,⁵ az eltérő értelmezések, normák, és az általuk keretezett különböző stratégiák egyidejűségét értem a maga differenciáltságában, sokrétűségében, ahogy azt az Ormánság mint entitás értelmezése és a mindennapok keretének megismerése kapcsán kutatásaim során folyamatosan éreztem. Ha egymástól nem is teljesen függetlenül, de egymástól bizonyos

¹ Kiss Z. 1989: 62.

² Bausinger 1989: 25.

³ Keszeg 2003: 193.

⁴ Bausinger 1989: 25.

⁵ Kotics 2011: 176.

kritériumok mentén elhatárolódva, ugyanakkor egymásra hatva ezt a párhuzamosságot testesítik meg az Ormánság különböző társadalmi szereplői, a rájuk ható faktorok és az általuk (is) alakított lokális folyamatok.

A recens viszonyok megértéséhez szükségesnek tartottam felvázolni azokat a történeti előzményeket, amelyek a térség gazdaságával, társadalmával kapcsolatos folyamatokban kardinálisnak mutatkoztak, összefüggésbe hozhatóak a társadalmi és területi egyenlőtlenségekkel, a migrációs folyamatokkal és azok okaival. A vizsgálatot ezért három időszik egymásra vetítésével folytattam: az elbeszélte múlt, azaz az etnográfiai jelenidő, a történeti fordulópontok és kutatás valós jelenidejében megfigyelhető jelenségek megjelenítésével.⁶ Fontosnak tartottam, hogy állókép-szerű ábrázolás helyett felhívjam a figyelmet a folyamatok dinamizmusára, a permanens társadalmi változásokra, és a struktúra újratermelődésének mechanizmusaira is.

Az értekezés szerkezete

Dolgozatom nyolc nagyobb fejezetre tagolódik. Elsőként saját kutatásom történetét és módszertanát ismertetem, majd egy fogalmi kereteket kijelölő fejezetet követően az Ormánság kutatástörténetének legfontosabb munkáit mutatom be – egyúttal vázolom a legfontosabb szakirodalmi ismereteket. A jelenkori társadalmi-gazdasági helyzet makro-, mezo-, mikro-szintű, hármas tagolású elemzése előtt áttekintem azokat a sarkalatos történeti változásokat is, amelyek a terület mai viszonyaira hatással voltak – vannak. Ezt követően tárgyaltam a tájhasználat-váltás kérdését, amelyet a klasszikus néprajzi kutatások a demográfiai változások gyökereként jelölnek, a 20. század során lezajlott mezőgazdasági struktúraváltás hatásait, a munkerőpiaci helyzet és a demográfiai folyamatok összefüggéseit, majd a határmentiség determináló faktorait. A következőkben külön fejezetben sorra veszem a gazdasági folyamatok keretét jelentő legfontosabb makro-környezeti tényezőket, amelyek a térségre irányuló fejlesztési projektek és az ipari és mezőgazdasági támogatások révén meghatározó jelentőségűek. Ugyancsak külön fejezetben a mezo-szintű folyamatok szereplői közül a projekt-elit szerepéről, az önkormányzatok – ezen belül a térségben centrumot jelentő Sellye és az egyik legkisebb település, Markóc önkormányzatáról – és az egyházak szerepéről írok részletesebben, illetve a legjelentősebb gazdasági szereplőkről értekezem. A társadalmi és gazdasági folyamatok mikro-szintjét tárgyaló fejezetben elsőként az Ormánság mai lakosait veszem sorra a tősgyökeres ormánságiaktól kezdve a beköltözők több csoportján át a néprajzi Ormánságot

⁶ Sárkány 2014a: 87-89.

övező horvát falvakig, valamint a köztük lévő relációkra is kitérek. Ezt követően a legjellemzőbb életstratégiák alapján alkotott társadalmi kategóriák bemutatása következik értekezésemben, amelyeket a társadalmi rétegződés-modellek, a helyiek kategóriái és saját megfigyeléseim alapján körvonalaztam. Az Ormánság társadalmának jelentős részét képviselő közmunkások, álláskeresők, munkanélküliek kategóriája mellett vállalkozók, gazdálkodók és a helyi elit stratégiáit és főbb jellegzetességeit ismertetem. Végezetül az Ormánságból történeti és/vagy gazdasági okokból elszármazottokról, mint a térségre hangsúlyosan jellemző demográfiai folyamatok mikro-perspektíváiról szól a dolgozat záró fejezete, amit az eredmények összegzése követ.

A kutatás helyszínei és módszerei

2009–2013 között a Kelet-Ormánság egy falujában, Szaporcán folytattam vizsgálatot, amelynek fókuszában a Szociális Földprogram gyakorlati megvalósulása állt. 2013-tól kezdve a vizsgálat fő helyszíne az Ormánság nyugati határán található törpefalu, Markóc volt, ahol a kulturális antropológia alapvető munkamódszerével, résztvevő megfigyeléssel zajlott a kutatás, amely során elsősorban a közmunkások, és rajtuk keresztül lényegében a teljes helyi társadalom mindennapjaiba nyerhettem betekintést. A település gazdasági stratégiájára vonatkozóan is általuk nyerhettem mélyebb ismereteket, hiszen a vizsgált időszakban a közfoglalkoztatás, különösen az ún. mezőgazdasági mintaprogram szervesen kapcsolódott az önkormányzati koncepciók megvalósításához. Ormánsági kutatásaimnak a Markócon folytatott munka jelenti a legmélyebb rétegét. 2016-tól, doktori tanulmányaim megkezdésétől a vizsgálat kereteit kiszélesítve a Sellyei járásban, a Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal településein végeztem terepmunkára alapozott kutatást, immár egy mikrorégió viszonyaira és összefüggéseire fókuszálva.⁷

Ezek az empirikus vizsgálatok 2009 és 2019 között, mintegy 10 éven keresztül zajlottak. Az évek során a terepen töltött több hónapnyi idő alatt, az egyetemi hallgatókkal közösen végzett munkát is beleértve 55 interjú, vagy inkább hangfelvétellel rögzített beszélgetés készült, emellett számos jegyzetelt beszélgetés zajlott, illetve többször töltöttem napokat-heteket résztvevő megfigyelőként a helyiek között. Igyekeztem a lehetőségeimhez mérten széles horizonton vizsgálni, és a társadalom legkülönbözőbb szegmenseibe tartozó személyekkel

⁷ A vizsgálatba közvetlenül bevont települések: Sellye, Bogdása, Drávafok, Markóc, Kákics, Okorág, Sósvertike, Marócsa, Drávaiványi. Egy közigazgatási rendelet értelmében 2020-tól a fentiekén kívül Felsőszentmárton, Drávasztára és Drávakeresztúr települések is a Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartoznak, ezekre a jelenléti kutatásom azonban nem terjedt ki. Forrás: <https://sellye.hu/sellyei-kozso-onkormanyzati-hivatal> (Letöltve: 2023.03.23.)

megismerkedni. Az interjúk összetételét illetően nem mindig egyértelmű, hogy a beszélgetőtársak mely (később részletezett) társadalmi kategóriába tartoztak, egyrészt azért, mert a kutatás ideje alatt voltak, akikhez többször is visszatértem, akiknek időközben változott az egyéni élethelyzetük és a hozzá kapcsolódó feltételezett társadalmi státuszuk, másrészt azért, mert e kategóriák határai sem határozhatóak meg egyértelműen. Ennek ellenére megpróbáltam számba venni, hogy a társadalom egyes szegmenseihez tartozók milyen arányban szerepeltek interjúalanyaim között, és ehhez az egyszerűség kedvéért foglalkozási csoportokat vettem figyelembe – polgármesterek esetében a polgármesteri státuszt vettem elsődlegesnek. Előfordult, hogy a hangfelvétellel rögzített beszélgetésekbe többen is bekapcsolódtak, például házastárs, munkatárs. Így 6 polgármesteren kívül 10 vállalkozó, 2 lelkész, 12 fő jelenleg vagy egykor szellemi foglalkozású, 13 fő jelenleg vagy egykor fizikai foglalkozású, 15 fő közfoglalkoztatott és 2 eltartott szólalt meg. A legtöbb rögzített hanganyag Sellyéről származik, mennyiségben ezt követik a Markócon, Szaporcán, Bogdásán készült interjúk, és vannak olyan települések is, amelyeken csak néhány vagy egy-egy beszélgetés lett rögzítve, ilyen Drávaiványi, Kákics, Okorág, Marócsa, Csányoszró. Mindez azonban csupán az interjúkészítés helyéről ad információt, tartalmilag nem mindig a felvételkészítés helyszíne volt meghatározó, a beszélgetések során ugyanis gyakran utaltak az interjúalanyok más, általuk ismert települések viszonyaira, vagy általánosságban a térségre. A felvételeken túl a terepi jegyzetek és a résztvevő megfigyelés ugyancsak részét képezi az elemzett anyagnak, tehát az empirikus adatok az interjúk anyagánál lényegesen szélesebb körű adatfeldolgozáson alapulnak. A beszélgetések fő iránya legtöbbször az volt, hogy milyen ma (vagy milyen volt) az Ormánságban az élet, milyen lehetőségeik és preferenciáik vannak a saját életüket tekintve, illetve mit gondolnak a helyi társadalom más szereplőiről. Az interjúk minden alkalommal félig strukturált szerkezetet követtek: nem határoztam meg soha a beszédanyag konkrét medrét, csupán a kutatás fókuszát ismerttettem. Ugyanezt a munkamódszert követték a csoportos terepmunkán a hallgatók is az általuk rögzített beszélgetések esetében. Az interjúalanyok kiválasztása eleinte hólabda módszerrel történt, amelynek kiindulópontja általában egy-egy polgármester vagy egy-egy kocsmáros/boltos volt. A kutatás előrehaladtával volt, hogy a még hiányzó társadalmi szegmensek képviselőit célzottan kerestem meg, de előfordult, hogy a véletlen is közrejátszott egy-egy beszélgetés kialakulásában.

Nem csak az Ormánságban, de általában véve a vidéki terekben a mindennapi életet a vidékfejlesztési direktívák, a helyi és nemzeti fejlesztési tervek, stratégiák is befolyásolják, ezért ezek irányadó rendelkezéseit fontosnak tartottam ismerni. A vidék alapvetően mint mezőgazdasági terület szerepel a fejlesztési dokumentumokban, ezért az Ormánság

vonatkozásában is releváns szabályzásokat tartalmaz az Európai Unió Közös Agrárpolitikája, állami szinten a Nemzeti Vidékstratégia, a területre specializálva, az Ős-Dráva program, amelyek a lehívható támogatások tekintetében jelentősek a helyi érdekcsoportok számára is, hiszen ezek szabnak keretet a mindennapi döntéseknek és meghatározzák a gazdasági stratégiák irányát és gyakran a sikerességét is. Ezért ezeknek a dokumentumoknak a másodlagos forrásként való használatát ugyanúgy fontosnak tartottam, mint a térségre vonatkozó statisztikai adatok referenciapontként való alkalmazását, hogy lássuk, miként korrelálnak a hivatalos adatok és az előírások az általam megfigyelt hétköznapi étellel. A múltbeli folyamatok összefüggéseinek feltárásához és a történeti visszatekintéshez a szakirodalmi eredményeken túl levéltári adatokat, statisztikai anyagokat is használtam.

A vizsgálatot három idősík együttes értelmezésével végeztem. Etnográfiai jelenidőben, az emlékezettel előhívott és elbeszélt múlt társadalmi hatásait figyelembe véve, a változások történeti fordulópontjait kiemelten kezelve, a kutatás jelenidejében közvetlenül megfigyelhető jelenségekre és azok összefüggéseire külön is fókuszálva igyekeztem egészében megragadni mindazokat a mozzanatokot és változásokat, amelyek meghatározzák az Ormánság valós idejű képét. Visszaemlékezések és írásos anyagok segítségével a 20. század első harmadáig nyúltam vissza, s törekedtem feltárni a recens állapotokat közvetlenül meghatározó legfontosabb történeti változások és fordulópontokat. Az interjúkból, beszélgetésekből felsejlő emlékek a kutatás valós idejéhez képest jónéhány évtizeddel korábbi adatokkal szolgálnak, ahogy a feldolgozott írásos források is egy hosszabb időtávot ölelnek fel.

Bár a kutatásomba ténylegesen bevont tér a néprajzi értelemben vett Ormánság településeire korlátozódik, mégis egyszerre van benne jelen a legszűkebben és legtágabban vett Ormánság, s hogy az egyes fejezetekben melyik értelmezés kerül előtérbe, az attól függ, hogy mely Ormánság-percepció látószögéből próbálom éppen a témát megmutatni, s hogy az egyes témakörökhöz milyen merítésből származó anyag áll rendelkezésemre. Az Ormánság vizsgálatának határait ugyanis gyakran az adatok elérhetősége jelöli ki, így az Ormánság és a Sellyei Járás vizsgálata gyakran „összecsúszik” a szociológiai szempontú és/vagy fejlesztési fókuszú vizsgálatokban,⁸ amelyeket és amelyek forrásbázisait saját munkám során felhasználtam. Ennek megfelelően vannak olyan témák, amelyek kibontását egy, vagy legfeljebb néhány település adatain alapuló következtetésekre alapozom, míg más esetben statisztikai adatok vagy más források alapján szélesebb körű bemutatásra kerül sor és alapvetően a tágabb értelemben vett, szociológiai Ormánságról írok.

⁸ Köszönet Ragadics Tamásnak, hogy e tényre felhívta a figyelmemet.

A kutatás legfőbb eredményei

A lokális folyamatok megértéséhez szükségszerű volt annak számbavétele, hogy milyen társadalmi és gazdasági szereplők vannak jelen és milyen szerepet játszanak a térség mindennapjaiban. Arra a kérdésre válaszolva, hogy kik élnek ma az Ormánságban, differenciáltam tősgyökeres ormánságiakat és történeti múltjuk alapján több alkategóriába sorolt beköltözőket, valamint horvát származásúakat. A beköltözők között megkülönböztettem betelepített reformátusokat, határon túli magyarokat, vidékre költözőket, „cigányokat” és „hollandokat”. A kutatás során a társadalom legfőbb strukturáló faktoraként különböző gazdasági stratégiákat találtam, amelyek közös érdekek, normák, értékrendek mentén tagolják a társadalmat. A helyi társadalom rétegződését és tagolódását egy olyan „hibrid” kategóriarendszerben ismertettem, amely a „hivatalos” rétegződésmodellek, a helyiek konstrukciói és a saját megfigyeléseim alapján elkülöníthető kategóriák ötvözeteként alakult ki. Ezek a vizsgálati egységek sem nem egységesek, sem nem határolhatóak el teljesen egymástól, mégis ezek mentén látszott leginkább kirajzolódni a lokális társadalom mintázata. Kiemelt figyelemmel kezeltem a belső és külső csoportképző tényezők etnikai és gazdasági dimenzióit, ezek dinamikáját és a határok fenntartásában játszott szerepét, illetve a határok átjárhatóságának kérdését. A legkarakterisztikusabb életstratégiák szerint négy kategóriát különböztettem meg: a helyi elit, a gazdálkodók, a vállalkozók, valamint a közmunkások, álláskereső, munkanélküliek helyzetét, stratégiáit, lokális struktúrában betöltött pozícióját ismertettem, mint az ormánsági társadalom legjellemzőbb mikro-világait. Az elemzést – Fredrik Barth nyomán⁹ – egy hármas tagolású plasztikus vizsgálati keretre osztva makro-, mezo- és mikro-szintű szereplők bevonásával végeztem. A térség társadalmi viszonyait illetően azt találtam, hogy az egyéni életvilágokra jelentős hatást gyakorolnak a mezo- és makro-szintű tényezők. Ez közhelyes kijelentésnek hangozhat ugyan, ám ezidáig leginkább egy-egy társadalmi jelenségre vagy részproblémára fókuszáló vizsgálatok születtek az Ormánsággal kapcsolatban, amelyek az egyéni élethelyzetek és a lokális folyamatok tágabb értelmezési keretét kevésbé világították meg. A társadalmi jelenségek mezo-szintű folyamatait a projekt-elit, az önkormányzatok, vállalkozások, egyházak helyzetén és tevékenységein keresztül igyekeztem megragadni. A makro-szintű együttthatókat az állami és Európai Unió szabályrendszerek, direktívák, előírások, koncepciók és fejlesztési tervek képviselték az elemzés keretét jelentő hármas

⁹ Barth 1996.

tagolású rendszerben, amelyben voltaképpen napjaink projektésített gazdaságát és az ahhoz alkalmazkodó projekt-társadalom szerkezetét és működését vázoltam.

Tanulmányoztam az Ormánság mint konstruált és változó tér értelmezéseit és ezek konnotációit, ismertettem a térség mintegy 200 éves kutatástörténetét, kiemelve a legfőbb megközelítési módokat a nemzeti jelleg keresésétől és a reliktumkutatásoktól a szociológiai Ormánság-értelmezés általánossá válásáig és a fejlesztési prioritású kutatásokig. Vannak olyan témák, amelyek máig az érdeklődés fókuszában állnak az 1930-as évek falukutató mozgalma, a nemzetföltő népi írók és a hazafias érzelmű értelmiség által fókuszba állított „pusztulás narratíva” felélékülése óta. E narratíva gyújtópontja az „egyke” kérdés, amelyhez szorosan kapcsolódik a birtokviszonyok és a vízgazdálkodás témaköre. A természetközeli állapotok visszaállítása és a vízvisszatartás biztosítása nem csak tudományos tanulmányokban jelent meg releváns témaként, de az Ormánságot érintő makro-szintű fejlesztési koncepcióknak (lásd Ormánság Program, Ős-Dráva Program) ugyancsak központi kérdése. Minthogy ezek a programok megkerülhetetlenek a lokális folyamatokban, ismertettem a térségre vonatkozó legfontosabb fejlesztési projekteket és a hozzájuk kapcsolódó operatív programokat, az Ormánságban kiemelt jelentőséggel bíró közfoglalkoztatás rendszerét, valamint a közelmúlt gazdálkodásösztönző programjait, és ezek gyakorlati vonatkozásait. A történeti folyamatokat áttekintve foglalkoztam a tájhasználat-váltás történetével és hatásaival, valamint a térbeli és társadalmi marginalizáció összefüggéseivel is. Ebben a vonatkozásban a recens állapotokat létrehozó legfontosabb történeti együtthatók közül a Dráva mint határ szerepét meglehetősen hangsúlyosnak találtam. Noha az Ormánság köztudottan határmenti térség, a határmentiség és a déli védelmi vonal szerepét a korábbi kutatások talán kevésbé nyomatékosították. Meglátásom szerint azonban ez az egyik legmeghatározóbb tényező a térség 20. századi és mai gazdasági életére nézve. A mai viszonyok kialakulásához ugyanis nagyban hozzájárult, hogy a Dráva 1920-tól a trianoni határok megállapításával határfolyóvá vált – ez pedig a 20. század folyamán, sőt, egészen napjainkig negatívan hatott a térség gazdaságára, következésképpen pedig az itt zajló társadalmi folyamatokra is. Terepi és szakirodalmi adatok, valamint fejlesztési dokumentumok koncepciói alapján azt találtam, hogy míg mikro- és mezo-szinten a horvátországi határnyitást és a Dráva két partja közötti közúti kapcsolat biztosítását a lokális társadalom, az ormánsági és a megyei elit hosszú ideje elengedhetetlennek és a gazdasági növekedés és a munkahelyteremtés kulcsának tartja,¹⁰ nem irányultak ezt célzó fejlesztési törekvések a térségre. Az Ormánság nagyobb forgalmú országos közúthálózatba történő

¹⁰ Végh – Pap – Reményi 2021: 79; Ragadics 2015: 167; Antal 2009: 210.

bekapcsolása, infrastrukturális fejlesztései is rendre eltolódtak. Ennek háttérében explicit módon környezetvédelmi okok állnak, implicit módon véleményem szerint azonban az is közrejátszik benne, hogy Horvátország csupán 2023. január 1-től vált a Schengeni övezet tagjává, s mindeddig az időpontig a Dráva fokozottan fontos természetes határként (bizonyos időszakokban kiemelt „frontvonalként”) funkcionált a déli államhatár védelmében.

A mai vidéki társadalmak marginalizálódását több tanulmány szerint legfőképpen a rendszerváltás és az Európai Unió csatlakozás hatásai okozták.¹¹ Tény, hogy az Ormánságban is a poszt szocialista időszakban vált akuttá a helyzet, azonban az elemzők számára már ezt megelőzően is világos volt a Dráva-menti térség periferizálódása. Ezt bizonyítja például az a jelentés is, amely már 1986-ban többszörösen hátrányos helyzetű területként jelölte meg az Ormánságot a gazdaság jövedelemtermelő képessége, a népesség etnikai-, korösszetétele és képzettsége, a közlekedési és hírközlési peremhelyzet és a többszörös határmentiség – megye és országhatár –, valamint a térség aprófalvas jellege miatt. Ezek háttérében a jelentés szerint egyrészt az „egyke”, másrészt a Dráva-menti határsávban a fejlesztések hiánya, és a szigetvárkaposvári vasút megszüntetése állt, amely nyomán a korábbi piacozó gyakorlat megnehezült a környező falvakban,¹² nyilvánvalóan negatív hatást gyakorolva a helyi gazdaságra és a gazdálkodási gyakorlatra. Ez a problémameghatározás csaknem teljesen azonos tartalommal visszaköszön a közelmúltban vagy éppen napjainkban végzett kutatásokban, amelyek szinte ugyanezeket a problémákat említik az Ormánság kapcsán, kiemelve ezek közül a helyi társadalom kor- és etnikai összetételét, az alacsony képzettséget és a rossz közlekedési viszonyokat. A negatív demográfiai folyamatok eredőit kevésbé vizsgálták a kutatások, így például máig feldolgozatlan a 20. században lezajlott kitelepítések története, amely a lokális társadalomra markáns hatást gyakorolt. Ugyancsak kevésbé feltárt a térség elöl az Ormánságból városokba menekülők migrációja, jóllehet a szocializmus időszakában történt nagymérvű népességfogyás a recens állapotok közvetlen előzménye. E hiányokat részben pótlándó ismerttettem azokat az adatokat, amelyek a kutatott településekről a kitelepítések és elköltözések kapcsán rendelkezésemre állnak, és igyekeztem feltárni azokat az összefüggéseket, amelyekről úgy vélem, az ormánsági társadalom jelenkori helyzetének szempontjából nem hagyhatók figyelmen kívül. Ilyen például, hogy az elszármazottak közül sokan aktív kulturális jellegű és/vagy gazdasági kapcsolatot tartottak/tartanak fenn az Ormánságban maradottakkal, és a helyi hétköznapi diskurzusban folyamatosan megjelennek. Ezért úgy véltem, érdemes tanulmányozni a népességfogyatkozás mikro-perspektíváit is,

¹¹ Lásd például Váradi 2008; Lovas Kiss 2011.

¹² HI 2005.

amelyeket a 20. század közepétől a szocialista vidékpolitika befolyásolt, ma pedig alapvetően a térség munkaerőpiaci helyzete határoz meg. Bár az Ormánság történeti és recens migrációs folyamatai markánsabbak más vidéki területek népességmozgásainál, mégsem vizsgálható önmagában: a munkavállalási célú migráció, a vidéki lakosság városokba áramlása párhuzamba állítható a nemzetközi szakirodalom által rögzített népességmozgásokkal, amelyek során jellemzően a fiatalabb, magasabban képzett, nagyobb társadalmi és/vagy gazdasági tőkével rendelkezők hagyják el a marginalizálódó térségeket.¹³

Az Ormánsággal kapcsolatban az örökzöld egyke-kérdés mellett mára olyan témák is a kutatások fókuszába kerültek és váltak dominánssá, amelyek összhangban vannak az Európai Unió területfejlesztési és vidékfejlesztési direktíváinak hívószavaival, mint például a gyermekszegénység, a kisebbségi jogok vagy a társadalmi nemek esélyegyenlősége. Az utóbbi évek eredményének tekinthető, hogy az ebben a témakörben kutatók többsége reflektál a hasonló helyzetűnek vélt települések sokszor nagyon is eltérő helyzetére, a helyi társadalmak rétegzettségére, a homogénnek feltételezett csoportok/társadalmi kategóriák differenciáltságára. Ugyanakkor az etnikai összetétel gyakran nagyobb problémának tűnik az elemzések alapján, mint amekkora jelentőséget a helyi társadalmak a hétköznapok során a cigány származású lakosság jelenlétének tulajdonítanak. Meglátásaim szerint az etnicitásnál meghatározóbb a helyi társadalomra nézve az a közös keret, amit a terület földrajzi és infrastrukturális helyzete generál, a társadalmi tagozódás pedig származástól függetlenül, legfőként közös normák, értékrendek, stratégiák mentén formálódik. A társadalom legalsó szegmense, az ún. underclass az ormánsági társadalomnak jelentős hányadát teszi ki, míg azonban Ladányi János és Szelényi Iván szerint több tényező együttállása mutatja, hogy az egyén ehhez a társadalmi kategóriához tartozik,¹⁴ vizsgálatom során úgy találtam, hogy a „kívül rekedtség”, a lehetőségek, a kompetenciák, az információk hiánya gyakran önmagában is elegendő ahhoz, hogy valakit a társadalmi többség a legalsó kategóriába soroljon. A kirekesztés mechanizmusainak és a szegénység fogalmának etnicizált volta miatt kapnak a diskurzus szintjén etnikai színezetet olyan jelenségek, amelyek valójában nem etnikumhoz, hanem a többségi normáktól való eltéréshez, magához a kívül rekedtséghez kapcsolódnak. Az egyes társadalmi kategóriák elhatárolódási gyakorlatai is ennek a mechanizmusainak részét képezik. Az elithez való tartozásnak több dimenziója van a gazdasági vonatkozásoktól a politikai vagy kulturális tényezőkig, s ezek a gyakran egymást fedő vagy egymást átszövő paraméterek rajzolják meg a helyi társadalom felső szegmensének határait. A határok a gazdasági tőke, az

¹³ Cartwright 2013; Brown – Schafft 2019; Balatonyi 2019.

¹⁴ Ladányi – Szelényi 2004: 16.

információk és tudás birtoklása mellett elsősorban kulturális fogyasztási szokások terén mutatkoznak meg, az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó helyi többség pedig gyakorta közelíteni sem tud ehhez a szimbolikus határhoz. A projektesített gazdasági szisztéma implicit formában szintén hozzájárul a fennálló társadalmi struktúra megőrzéséhez és újratermeléséhez, azáltal, hogy a fejlesztési ipar aktorait látens módon érdekeltté teszi a helyzet fenntartásában.¹⁵ Erre a problémára a nemzetközi ajánlások és a hazai tapasztalatok szerint is megoldást nyújthat a szubszidiaritás elvének érvényesítése.¹⁶ Az Ormánság fejlesztési iparában is van ilyen irányú törekvés: egy néhány évvel ezelőtt indult egyházi koordinálású állami projektben a bevont szakértők is ezt az irányt tartják követendőnek.¹⁷ A lokális társadalom sikeres bevonása mellett is kérdéses marad azonban, hogy a fejlesztési prioritásokat miként lehet összeegyeztetni a helyiek preferenciáival, tudván, hogy az elsődleges megoldandó feladat az ormánságiak többsége szerint a stabil megélhetést biztosító munkahelyek teremtése volna. A hátrányos szociális helyzet leküzdésére irányuló fejlesztési programok eredményessége kapcsán az a kérdés is felmerül, hogy a társadalmi felzárkóztatás sikere milyen módon hat a demográfiai folyamatokra, hiszen mind a korábbi, mind az aktuális migrációs trendek alapján elsősorban a magasabban képzettek és erősebb társadalmi és/vagy gazdasági tőkével rendelkezők hagyják el az Ormánságot. Mindezek alapján valószínűnek látszik, hogy a negatív demográfiai folyamatok mérséklése érdekében a társadalmi fókuszú fejlesztések mellett szükség volna a gazdasági potenciál növelésére is – természetesen mindkettőre a szubszidiaritás elvének érvényesítése mellett, amely során helyi társadalom alatt nem csupán a helyi kulcsszereplőket értjük. Munkám egyik legfőbb eredményének tekintem, hogy néprajzi – kulturális antropológiai módszerekkel közelít meg vidékfejlesztési kérdéseket, ezáltal olyan szempontokat emel be a rurális kutatási diskurzusba, amelyek ezidáig kevésbé érvényesültek a vidéket érintő recens vizsgálatok során.

A téziszűzetben hivatkozott irodalom

ANTAL ZOLTÁN

2009 A Sellyei kistérség kitörési pontjai a munkaerő-piaci sajátosságok alapján. *Területi Statisztika* 49/ 2.,199–214.

¹⁵ Ferguson 2003.

¹⁶ Haraszti 2004; Lajos 2012; Lányi A. 2010a, 2010b.

¹⁷ Bucher – Boros 2022: 41.

BALATONYI JUDIT

2019 A külföldi munkavállalás gyimesi értelmezései: problémák és a lehetséges megoldások a mindennapi és nyilvános diskurzusok szintjén. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. Kriza Könyvek 45. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 193–203.

BARTH, FREDRIK

1996 Régi és új problémák az etnicitás értelmezésében. *Regio* 7/1., 1–14.

BROWN, David L. – SCHAFFT, Kai A.

2019 *Rural people and communities in the 21st century: resilience and transformation*. Cambridge, UK: Polity Press.

BAUSINGER, HERMANN

1989 Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia* 100/1–4., 24–37.

BUCHER ESZTER – BOROS JULIANNA

2022 Helyi megoldások, társadalmi innovációk egy ormánsági település példáján. In: Loncsák Noémi (szerk.): *Szociológiai tudás és közjó: absztraktkötet*. Magyar Szociológiai Társaság, Budapest, 41–42. Online: <https://drive.google.com/file/d/1X4uRkT4j0d870QMTUysk-Z5H-PGpDhNb/view?usp=sharing> Letöltve: 2023.08.19.

CARTWRIGHT, ANDREW

2013 Knowing when it is time to go: managing rural decline in Central and Eastern Europe. *zzyzyPannon Management Review* 2/1, 33–48 .

FERGUSON, JAMES

2003 *The Anti-Politics Machine: "Development," Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*. University of Minnesota Press, Minneapolis, London.

HARASZTI ANNA

2004 Az akció-antropológia elméleti és etikai áttekintése. In: A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): *Kisebbség és kultúra. Antropológiai tanulmányok I*. MTA Etnikai – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – MTA Politikai Tudományok Intézete – ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport, Budapest, 358–376.

KESZEG VILMOS

2003 A mai nap mint rítus és mítosz. *Tabula* 6/2., 187–215.

KISS Z. GÉZA

1989 Az Ormánság társadalmának XVIII-XIX. századi tagolódásáról. *Honismeret* 17/3., 60–66.

KOTICS JÓZSEF

2011 Újjáéledő paraszti mentalitás? A reprivatizáció hatása gazdálkodói stratégiákra és habitusokra In: Vargyas Gábor. *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. Tudományos konferencia a PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére. PTE BTK Társadalmi Kapcsolatok Intézete Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 167–183.

LADÁNYI JÁNOS – SZELÉNYI IVÁN

2004 *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.

LAJOS VERONIKA

2012 Alkalmazott antropológia a moldvai csángóknál? Kísérlet elmélet és gyakorlat viszonyának újraértelmezésére. *Erdélyi Múzeum* 74/4., 176–193.

LÁNYI ANDRÁS

2010a Bevezetés. In: Lányi András – Farkas Gabriella (szerk.): *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?* L'Harmattan Kiadó – Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 7–11.

2010b Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? In: Lányi András – Farkas Gabriella (szerk.): *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?* L'Harmattan Kiadó – Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 12–53.

LOVAS KISS ANTAL

2011 *Kisüzemi gazdaságok társadalmi szerepváltozása – Esettenaulmány egy bihari településről*. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 13., Debrecen.

RAGADICS TAMÁS

2015 *Helyi társadalom, lokális közösségek az ormánsági kistelepüléseken*. Doktori disszertáció. PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Politikatudományi Doktori Program. Pécs.

<http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/ragadicstamasphd.pdf>

(2019.01.23.)

SÁRKÁNY MIHÁLY

2014a A társadalomnéprajzi jelenkutatások. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Társadalom és gazdaság*. Kultúrák keresztútján, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 87–96.

VÁRADI MONIKA MÁRIA (SZERK.)

2008 *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

2021 Hidak nélkül – a Dráván túl: A baranyai államhatár jelentősége. In: Glied Viktor – Kákai László (szerk.): *Elfolyó és elfogyó vizeink nyomában. Vízproblémák Közép-Európában és a Balkánon*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék, Pécs, 73–98.

A szerző témában megjelent publikációi

- 2020a A közmunkások helyzete és a közfoglalkoztatás szerepe az Ormánságban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 22/2., 31–53.
- 2020b A közmunkától a vállalkozásig – megélhetési módok és gazdasági stratégiák az Ormánságban. *Intercisa Múzeum Évkönyve IV.*, 135–151.
- 2019 Közfoglalkoztatás a Sellyei járásban – egy empirikus kutatás tapasztalatai. In: Bálint, Csaba; Földi, Péter; Kápolnai, Zsombor; Kovács, Csaba József; Nagyné, Molnár Melinda (szerk.): *Rurális térségek a 21. században tudományos konferencia : absztraktkötet*. Doktoranduszok Országos Szövetsége (DOSZ), Gödöllő, 22.
- 2018 Közfoglalkoztatás, gazdálkodás, vállalkozás - megélhetési módok és gazdasági stratégiák az Ormánságban. *Falu Város Régió* 23/1., 175–180.
- 2015 Lehetőségek és kényszerhelyzetek az Ormánságban – gazdálkodás-ösztönző fejlesztési tervek és szociálpolitikai programok alulnézetből. In: Anon (szerk.): *A társadalmi részvétel és a kutató–laikus kutató együttműködés lehetőségei a társadalomtudományokban: Rezümékötet*. MSZT Vidék- és Faluszociológia Szakosztálya és a SZAB Szociológiai Munkabizottsága Szeged, 19.
- 2014a A múzeumi fotókarton, mint forrás – egy jelenkori kutatás (történeti) epizódjai. *Antroport Lapozó* 2014 tavasz-nyár. Online: http://www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=383 Letöltve: 2023.03.05.
- 2014b "Hátrányból előnyt" Markóc önkormányzati stratégiájának társadalomnéprajzi elemzése. *Tabula* 15/2. Online: https://tabula.neprajz.hu/neprajz.07.152a.php?bm=1&as=407&kr=A_10_%3D%222014%2015%282%29%22 1–28 Letöltve: 2023.06.06.
- 2014c A közfoglalkoztatás, az önellátás és az ökológiai gazdálkodás összefüggései egy ormánsági faluban. Gazdasági stratégiák és megélhetési lehetőségek Markócon. In: Közigazgatási, és Igazságügyi Hivatal (szerk.): *Így kutattunk mi! 1. kötet : Nemzeti Kiválóság Országos Program ösztöndíjasainak tanulmányaiból*. Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal, Budapest, 144–145.

- 2013a Gazdasági stratégiák és értékpreferenciák egy ormánsági kistelepülésen. In: Pete, László (szerk.): *XXXI. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Humán Tudományi Szekció – Összefoglalók*. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Debrecen, 214.
- 2013b Gazdasági stratégiák és értékpreferenciák egy ormánsági kistelepülésen. In: Böhm Gábor – Fedeles Tamás (szerk.): *Specimina Operum Iuvenum 2. Szemelvények 2. Válogatás a PTE BTK XXXI. Tudományos Diákköri Konferencián (2013) első helyezést elért hallgatóinak pályaműveiből*. Pécsi Tudományegyetem BTK, Pécs, 110–133.
- 2013c Gazdasági stratégiák, értékrendek és a Szociális Földprogram összefüggései egy ormánsági kistelepülésen In: Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt (szerk.): *Kulturális gyakorlat és reprezentáció*. A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 21., Kolozsvár, 173–200.

A szerző témával kapcsolatos konferenciaelőadásai

- 2018.11.17. Economy and subsistence in a rural milieu - a report based on research experiences in Southwest Hungary. A rendezvény nyelve: angol. *VII. Ethnology Without Borders International Academic Conference*, Wrocław, Lengyelország.
2018. 06. 15. Közfoglalkoztatás, munkavállalás, vállalkozás, gazdálkodás - megélhetési módok és gazdasági stratégiák az Ormánságban. A rendezvény nyelve: magyar. *A magyar vidék múltja és jelene a társadalomtudományok metszéspontjában*. Interdiszciplináris konferencia, Intercisa Múzeum, Dunaújváros.
- 2015.10.15. Lehetőségek és kényszerhelyzetek az Ormánságban – gazdálkodás-ösztönző fejlesztési tervek és szociálpolitikai programok alulnézetből. A rendezvény nyelve: magyar. *A társadalmi részvétel és a kutató – laikus kutató együttműködés lehetőségei a társadalomtudományokban* c. konferencia (MSZT Vidék- és Faluszociológia Szakosztálya és a SZAB Szociológiai Munkabizottság), Szeged.
- 2015.06.04. Vidékfejlesztés és szociálpolitika társadalomnéprajzi perspektívából – értékrendek és gazdasági stratégiák az ormánsági Markócon. A rendezvény nyelve: magyar. *A néprajztudomány sokszínűsége és helye a társadalomtudományok rendszerében* c. konferencia (Intercisa Múzeum), Dunaújváros.

- 2015.04.21. Kistelepülési értékrendek és gazdasági stratégiák a XX. századi Ormánságban. A rendezvény nyelve: magyar. *Vidékkutatói eredmények és kérdések – Fiatalok régi témákról* c. konferencia (MTA BTK–NEB Vidéktörténeti Témacsoport), Budapest.
- 2014.03.19. Gazdasági stratégiák az Ormánságban – megélhetési lehetőségek Markócon. A rendezvény nyelve: magyar. *VI. Nemzetközi és XII. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia*, Pécs.
- 2013.04.23. Economic strategies and value systems in a small settlement of Southwest Hungary. A rendezvény nyelve: angol. *Ethnology Without Borders - II. International Convention for Ethnology and Cultural Anthropology Students from Central Europe*, Kraków, Lengyelország.
- 2013.04.19. Gazdasági stratégiák, értékrendek és a Szociális Földprogram összefüggései egy ormánsági kistelepülésen. A rendezvény nyelve: magyar. *Kulturális gyakorlat és reprezentáció - Kriza János Néprajzi Társaság vándorkonferencia*, Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), Románia.
- 2013.04.04. Gazdasági stratégiák és értékpreferenciák egy ormánsági kistelepülésen. A rendezvény nyelve: magyar. *XXXI. Országos Tudományos Diákköri Konferencia*, Humán Tudományi Szekció, Anyagi Kultúra, Társadalom Tagozat, Debrecen.